

Сава Текелија

и његово доба

Сава Текелија

и његово доба
у огледалу савремене науке

зборник радова

поводом 250. годишњице рођења
Саве Текелије

Српски институт – Будимпешта, 2013

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9
НАУЧНИ РАДОВИ	11
Сава Текелија и породица Текелија.....	11
<i>Љубомир СТЕПАНОВ</i> ПОВЕЉА О ДОДЕЛИ ПЛЕМСТВА ПОМОРИШКОЈ ПОРОДИЦИ ЈОВАНА ПОПОВИЋА ТЕКЕЛИЈЕ	13
<i>Стеван БУГАРСКИ</i> САВА ТЕКЕЛИЈА АРАЂАНИН	35
<i>Снежана МИШИЋ</i> УМЕТНИЧКА ЗАОСТАВШТИНА САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ У МАТИЦИ СРПСКОЈ	47
Делатност у историјском контексту	71
<i>Душан НИКОЛИЋ</i> САВА ТЕКЕЛИЈА У ЕВРОПСКОМ ПРАВНОМ КОНТЕКСТУ	73
<i>Атила ХОРВАТ</i> ПРАВНЕ НАУКЕ И ПРАВНЕ СТУДИЈЕ У УГАРСКОЈ У ДОБА САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ	85
<i>Љубомирка Кркљуш</i> О ПОЛИТИЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ	103
<i>Владан ГАВРИЛОВИЋ</i> ДЕЛАТНОСТ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ НА ТЕМИШВАРСКОМ САБОРУ	120
<i>Имре РЕШ</i> ПРОЦЕНА ОДНОСА ЕВРОПСКИХ СИЛА У ПРЕДСТАВЦИ САВЕ ПОПОВИЋА ТЕКЕЛИЈЕ ВЛАДАРУ 1805. ГОДИНЕ.....	131
Прилози: ПРЕДСТАВКА ВЛАДАРУ, ЦАРУ И КРАЉУ ФРАНЦУ I, ОД САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ.....	140
DAS MAJESTÄTSGESUCH VON SABBAS TÖKÖLY AN KAISER UND KÖNIG FRANZ I.....	146
<i>Бранко БЕШЛИН</i> САВА ТЕКЕЛИЈА КАО ПРЕТЕЧА СРПСКОГ ЛИБЕРАЛИЗМА.....	155
<i>Чаба КИШ Ћ.</i> СРПСКА И МАЂАРСКА ХИМНА У УЗАЈАМНОМ ОГЛЕДАЛУ	172
<i>Владимир СИМИЋ</i> ПАТРИОТИЗАМ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КУЛТУРЕ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА КОД СРБА	180

<i>Младена ПРЕЛИЋ</i>	
ДЕЛАТНОСТ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ У ОГЛЕДАЛУ ЕТНОЛОГИЈЕ.....	192
<i>Исидора БЈЕЛАКОВИЋ и Александар МИЛАНОВИЋ</i>	
НЕКЕ ФОНЕТСКЕ, МОРФОЛОШКЕ И ЛЕКСИЧКЕ ОДЛИКЕ ЈЕЗИКА ДНЕВНИКА САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ (1795–1797).....	211
<i>Золтан БАДА</i>	
САВА ТЕКЕЛИЈА У МАЂАРСКИМ ИЗВОРИМА	225
Текелијанум – виђења	247
<i>Ђура ПОПОВИЋ</i>	
ТЕКЕЛИЈАНУМ ОД ОСНИВАЊА ДО РЕСТИТУЦИЈЕ.....	249
<i>Мара КНЕЖЕВИЋ</i>	
СТЕВАН В. ПОПОВИЋ УПРАВНИК ТЕКЕЛИЈАНУМА И СЛЕДБЕНИК ИДЕЈА САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ.....	260
<i>Драгомир ДУЈМОВ</i>	
ТЕКЕЛИЈАНУМСКЕ ПРИЧЕ.....	277
<i>Зоран ВУКОСАВЉЕВ</i>	
НОВА ЗГРАДА ТЕКЕЛИЈАНУМА У ЗНАКУ ИСТОРИЦИЗМА – ПРИМЕНА ВИЗАНТИНИЗМА У АРХИТЕКТУРИ ШАНДОРА ФЕЛНЕРА	289
<i>Пера ЛАСТИЋ</i>	
САВА ТЕКЕЛИЈА И ТЕКЕЛИЈАНУМ ОЧИМА СРБА ПЕШТАНАЦА.....	302
Списак аутора радова.....	318
ХРОНОЛОГИЈА ЖИВОТА САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ И ТЕКЕЛИЈАНУМА.....	321
ИЗАБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА.....	331
ТЕКЕЛИЈА 250 – БУДИМПЕШТА	359
SAVA POPOVIĆ TEKELIJA AND HIS AGE FROM THE VIEWPOINT OF CONTEMPORARY SCIENCE (Summary).....	377

Зоран ВУКОСАВЉЕВ

НОВА ЗГРАДА ТЕКЕЛИЈАНУМА У ЗНАКУ ИСТОРИЦИЗМА – ПРИМЕНА ВИЗАНТИНИЗМА У АРХИТЕКТУРИ ШАНДОРА ФЕЛНЕРА

Сажетак: У раду се приказује историјат изградње, а затим се анализира архитектура једног од најзначајнијих архитектонских споменика Срба у Будимпешти, односно Мађарској – зграде Текелијанума. Аутор, користећи расположиве изворе, полази од историјата парцеле и старе зграде Текелијанума подигнуте вероватно средином XVIII века, а коју је Сава Текелија купио и преуредио 1838. за потребе студентског дома. Главна пажња се посвећује данашњој монументалној згради подигнутој 1907–1908. према пројектима Шандора Фелнера. При архитектонском опису рад смешта зграду у контекст архитектуре Будимпеште на размеђи XIX и XX века и истиче стилске елементе преузете из српске средњовековне архитектуре, а такође наглашава и симболични значај зграде и установе Текелијанума.

Кључне речи: Текелијанум, Шандор Фелнер, историцизам, еклектика, историја архитектуре, архитектонски опис

Стара зграда и историјат изградње новог здања Текелијанума

Рушењем старе зграде Текелијанума, 1. маја 1907. године отпочела је изградња новог здања Текелијанума. Захваљујући овом подухвату, за годину и по дана настао се један комплексни културни центар у срцу Пеште. На размеђи XIX и XX века, део Пеште настањен Србима, у непосредној близини српске цркве, коју је 1698. године осветио сам патријарх Арсеније III (Чарнојевић), претрпео је значајне измене. У улицама са ниским здањима појавиле су се вишеспратне палате и киријашке зграде. У погледу здања везаних за српску заједницу, истичу се зграда Српске православне црквене општине у Пешти, у улици Ваџи под бројем 66, која је сазидаана 1875. године, односно преко пута ње зграда Српске православне просветне женске задруге „Света мајка Ангелина“ – Ангелинеум, подигнута 1908. године.¹ Размеђа XIX и XX века праћена је богатим културним животом српског народа манифестованим и у грандиозним грађевинским подухватима.

За локацију шестоспратне зграде Текелијанума послужиле су парцеле, које је купио Сава Текелија још у другој четвртини XIX века. Претходни влас-

¹ У улици Ваџи 66. – пештанској главној улици – налази се зграда српске црквене општине, саграђена у зрелом неоренесанском стилу на основу планова Антала Вебера (Weber Antal) 1875. године. Детаљни подаци о згради се налазе у богатој монографији: Marótzky 2009. pp.86-87. Преко пута ове зграде стоји друго важно здање српске историје Ангелинеум (ул. Ваџи 63.) саграђен према плановима Деже Бенедека (Benedek Dezső) 1908. године. Радовима је руководио Пал Липтак (Lipták Pál). Приказ видети у: Vujicsics 1997. pp. 40-50, односно основне податке о згради даје: DÉRY 2005. p. 360.

ници, наследници Јакоба Галија (Jacob Gali) плац су продали у два дела. Први већи део парцеле Текелија је откупио 28. априла 1837. године, као што се то јасно види из купопродајног уговора, а мањи део грунта, који је био нешто удаљенији од цркве, откупио је 14. јула 1842. године. Као нов власник, Сава Текелија (у уговорима пише „Tököly Sabbas”) је уведен 18. октобра 1838, односно 19. јануара 1843. У купопродајном уговору веће зграде наведен је и првобитни циљ куповине: у згради је нови власник уредио „шпитаљ” (болницу) за настрадале у великој поплави Дунава марта 1838. године. Значи, ове две некретнине су послужиле као пештански иметак Задужбине основане 1838. године.

Обе парцеле се налазе у непосредној близини пештанске српске цркве, у улици Вереш Палне (Veres Pálné utca – улица Хермин Беницки-Вереш), под бројевима 17. и 19. На углу ове улице, која се раније звала Kreuzgasse (улица Крста, немачки) а потом и Zöldfa utca (мађарски, улица Зеленог дрвећа) и Српске улице (Szerb utca) налази се српска црква саграђена у барокном стилу. Северно од ње, до приземне зграде бивше српске вероисповедне школе, налази се зграда саграђена према плановима знаменитог пештанског архитекта Јожефа Хилда (Hild József, 1789–1867), а већ следећа зграда је некретнина под пројем 19. Овде је стајало старо здање Текелијанума, које је вероватно дао да се сазида пређашњи власник Јакоб Гали 1756. године. Немамо поузданих података о величини зграде коју је откупио Текелија, али била је погодна да се у њој обезбеди привремени смештај страдалима у поплави. Полазећи од тога, закључујемо да су димензије зграде већ тада вероватно превазилазиле уобичајену величину тадашњих стамбених кућа богатих грађана. У *Основателном писму* Текелијанума налазимо доста тачан опис просторија: поред соба за ђаке на спрату, ту су биле посебна просторија за библиотеку, затим тзв. *Пантеон* – место заседања Матице и још три собе уредништва „Летописа”. Такође три собе Текелија је задржао за себе. На приземљу, испод служитељевог стана намеравао је уредити штампарију, а остале просторије на приземљу је наменио за издавање под кирију.² Јасно се види из текста о намени просторија да је у питању повеће здање, мада није јасно да ли је већ тада то била двоспратница или је дозидан још један спрат накнадно (како се то у оно време практиковало) да би зграда тако добила свој коначан изглед.³ Било како било, према илустрацијама и на основу сликарских радова о фасади који нам стоје на располагању од средине XIX века, добијамо јасну слику о широко замишљеном архитектонском обликовању, а у унутрашње уређење добијамо увид на основу пописа који је сачињен приликом почетка изградње нове зграде. Попис описује рас-

² Симић 2010. р.89.

³ Ову чињеницу потврђује и податак из грунтовнице по којој је архитектонски план за једносратну зграду под бројем 19. Сава Текелија („Tököly Abbas”) наручио од зидарског мајстора Матијаса Цитербарта мл. (ifi. Zitterbarth Mátyás). Моруће је да се овај план односио на реконструкцију зграде (на унутрашњи распоред и на главну фасаду), међутим на крају је дошло и до дозидивања још једног спрата у складу са стилем планова. Види: DERY 2005. р. 390. Можда је ова варијанта историјата зидања старе зграде Текелијанума највероватнија, јер није било потребе рушити оригиналну зграду и сазидати нову истих оквирних димензија 1838. године, а ни студентске собе нису могле поред набројаних просторија све стати у једну једносратницу.

поред просторија слично набрајању из *Основателног писма*, а на другом спрату помиње десет студентских соба.⁴

Изглед зграде, који је у складу са архитектонским системом здања – познат нам је са репрезентативног портрета Саве Текелије, који је насликао Мор Тан (Tahn Mór) 1861. године. Двоспратница је зидана у класицистичком стилу типичном за архитектуру Будима и Пеште у периоду 1820–1850. Зграда је имала десет прозорских осовина од којих четири средње истурене (избочене), подсећајући на ризалит. На средњој симетријској осовини здања налазила се капија уоквирена на средњем избоченом делу (ризалиту) с леве и десне стране са по једним прозором и изнад – са чувеним двојезичним натписом изнад ње: TÖKÖLY A TANULÓKNAK – ТЮКЮЛИ УЧАЏЫМСЯ! Приземље је квадарски обликовано, а испод прозора на првом српату са каменим оквирима налази се једноставан рељефни парапет док се изнад прозора налази водораван испуст. Прозори на другом спрату имају једноставан камени оквир. Врло елегантне пропорције зграде су наглашене хоризонталним умереним испустима на свим нивоима. Горњи део фасаде се завршава главним, јаче истакнутим испустом, који у средини постаје израженији захваљујући вајарској композицији алегоријских фигура на чврстом постољу. Са леве стране стоји богиња Атина са совом, а насупрот ње, са десне стране Артемида која приводи дечака, као симбол ђака богињи мудрости и науке. Ова скулптура – која се приписује Ференцу Урлу (Uhrf Ferenc) – као и натпис изнад улаза сачувани су и пренети у нову згарду Текелијанума. Вајарска композиција је смештена у дну северног дворишта поред свечане сале, а натпис на црвеном камену је постављен на завршни горњи испуст фасаде новог здања. Десно од класицистичке троспратнице Текелијанума (на северној мањој парцели) надовезивала се преко дворишне барокне капије мала приземна зграда са украсном каменом вазом на врху забата. Према историјским изворима овде је радила једна од најстаријих литографских штампарија у Пешти. Према томе, ново здање Текелијанума изграђено је на повећој парцели која је настала спајањем парцела класицистичке троспратнице и мале приземне зграде, која се налазила северно од ње.⁵

Према одлуци Патроната Задужбине из 1906. године, рушење старе зграде отпочело је 1. маја 1907. а 10. новембра исте године опочела је изградња новог здања. Камен темељац са свечаном оснивачком повељом на српском и мађарском језику осветио је председник Патроната, епископ будимски Лукијан Богдановић.

Намера Патроната је била да у згради смести проширени студентски дом као и репрезентативне просторије Задужбине, али и да створи услове издржавања ове образовне установе изградњом киријашког дела зграде. Поред тога, према овом плану за 50 година би се од киријашких прихода исплатили и трошкови изградње. У духу ових замисли су вероватно 1902. изграђени први

⁴ Sajó 1998. p.44.

⁵ Морамо напоменути да се димензије парцеле настале спајањем два грунта не поклапају са збиром димензија два плаца из грунтовнице. Парцела бр. 17. има димензије 5x24 кластера, а јужна парцела под бројем 19. 7+13, укупно дакле 20x24 кластера. На овај начин спојене парцеле би приближно треба да образују квадрат, међутим ширина плаца на којем се налази данашња зграда Текелијанума је 1,5 пута је већа од дубине. Упореди: DÉRY 2005. pp. 389-390. Ова противуречност изискује даља истраживања.

планови и прорачуни архитекте Момчила Тапавице, међутим не знамо због чега је црквена општина одустала од остварења ових планова. Израда планова данашње зграде је на крају поверена тада често ангажованом мајстору пештанске еклектике Шандору Фелнеру. Пројекат, који је и остварен са незнатним изменама, у име патроната је одобрио 15. новембра 1907. године Стеван В. Поповић, директор Текелијанума. Све ово није у противречности са чињеницом да је камен-темељац положен већ 10. новембра 1907. године, пошто су уговори са предузетницима склопљени у јулу, на основу архитектонских и грађевинских спецификација. Према тадашњој устаљеној пракси, Фелнер, као пројектант и сам је учествовао у реализацији извођачких радова: контролисао је оверени садржај уговора, надзирао је радове и оверавао је рачуне и слао их финансијском одбору Задужбине.⁶ Највећи део посла је обављен до краја 1908, последње извођачке обрачуне је Фелнер послао управнику Текелијанума, Стевану В. Поповићу 8. октобра 1909. године.

Опис зграде Текелијанума

Нова зграда Текелијанума је настала у складу са пројектом Шандора Фелнера, приближно према функционалном распореду и архитектонском обликовању описаном у пројекту.⁷

Фотографије Пала Бироа (Bíró Pál) о здању по завршетку изградње објављене су на страницама листа „Vasárnapi Újság” (на српском: Недељне новине), на основу чега се види да је данашњи изглед зграде Текелијанума осим деградација насталих захваљујући зубу времена, скоро истоветан. У складу са карактером улице, ова зграда на пет нивоа која делује монументално, директно се ослања на суседне зграде. Пошто је суседна зграда са десне стране нижа за један, а лева за другог спрата, захваљујући рустичном обликовању, здање Текелијанума се још више истиче у сразмерно уској улици у којој се налази. Монотонију дугачке фасаде Фелнер је разбио са два огромна избочена ризалита, који дају ритмику уличне фасаде, а истичу и улазе, кији се налазе испод њих. Седиште Задужбине и студентски дом налазе се на северној, горњој трећини комплекса парцела, док киријашки део зграде са становима за изнајмљивање и унутрашњим двориштем заузима јужне две трећине плаца. Пропорције делова зграде показују да се жељени финансијски циљ могао постићи само густом градњом, чиме су просторије са просветном наменом до некле подређене киријашким становима. Међутим узевши у обзир тадашње економске могућности, које је Патронат веома добро проценио, ово је била промишљена одлука одговорног власника. Иако су економске потребе сужавале могућности архитекте и наручиоца, па је о пропорцијама површина разних намена требало одлучивати према финансијским могућностима, Фелнер је успео то складно компензирати репрезентативним обликовањем дела зграде у којем су се налазиле просторије Задужбине. Насупрот јединственом

⁶ У Архиву Епархије будимске се налазе бројни уговори и рачуни, међутим није сачувана цела документација о изградњи.

⁷ На основу негатива који се налазе у власништву Задужбине Хилд-Ибл (Hild-Ybl Alapítvány) (изгубљени) цртежи пројекта су саопштени у рукописној студији SAJÓ 1998. (слике под бр. 1-11).

обликовању уличне фасаде, у унутрашњости зграде знатно се разликују делови који служе киријашким потребама, односно студентском дому: квалитет употребљених материјала и израде задужбинског дела зграде је много бољи. На овај начин улаз са степеницима према узаном северном дворишту одликује се богатом архитектуром. На засвођени улазни део са куполом са пандантифима надовезује се прозрочно степениште добијено пробијањем зидова.⁸ У овом простору богатом призорима, пролазећи поред степеништа, стижемо до репрезентативне свечане сале која заузима скоро целу површину приземља северног дела зграде. Надовезујући се на степениште, простор проширен полукружном апсидом, окреће нас према осовини свечане сале. Прошавши кроз предворје обложено плочама од дрвета, пред нама се открива свечана сала обасјана сунчевим зрацима. Саставни део репрезентативног простора је и бачvasti свод пријатног лука, који са две стране отварају мањи попречни сводови. Простор увећавају повећи прозори који гледају на двориште, а спрам њих – нише у зиду. Некадашњи богати зидни украси од насликаних шара сачињених од мотива грчког крста као и (вероватна) таписерија нису сачувани. На некадашњу лепоту сале подсећа понегде сачувана хоризонтална украсна штукатура дуж линије која одваја зидове од свода, а – мада мало ослабљено – ипак скоро својим првобитним еозинским сјајем блистају и за чудо махом сачуване плочице Жолнаијеове фабрике. Са украсне штукатуре наизменично нас посматрају мотиви главе грчке богиње науке Паладе Атине са кацигом и породичног грба Текелија са коњаником који на сабљи носи одрубљену турску главу. Овде напомињемо да је уопште сачувано много оригиналних детаља из времена зидања зграде, што нам даје велику наду када је у питању реконструкција зграде. Наиме, поред понегде сачуваних оригиналних уникатих конзола, лустера, плочица, само су дотрајала, али се могу обновити оригинална врата и прозори, ограде од кованог гвожђа су скоро неоштећене, а патос, односно подне плоче су су исто само на неколико места нестручно, грубо измењени. Међутим украшени прозори, витражи претрпели су већа оштећења, па њихову обнову треба промишљено припремити.

Из степеништа се отварају остали репрезентативни улази у поједине просторије, строго према свом рангу. Окренувши се поново према улици посебне степенице воде према сали за заседања. Пола спрата више са леве стране се налазио управитељев стан, а доле идућ можемо изићи кроз степенице на узано подуже двориште. У дворишту се налазе скулптуре, које су красиле старо здање Текелијанума, а које су овде ради већег достојанства подигнуте на стилизовани портал. Пошто конструкција овог мотива портала тачно прати архитектонско решење приказано на једном од рељефа на фасади зграде који ћемо касније представити, скоро је сигурно да је било предвиђено да се биста оснивача Текелијанума Саве Текелије постави у глоријети портала (што до краја није остварено). Пропорције узаног дворишта продужује и хоризонтално рашлањивање површине заштитиног зида иза вајарске компози-

⁸ У улазном холу Ангелинеума (1908, арх: Деже Бенедек / Benedek Dezső) такође налазимо куполу са пандантифима, али овде смештену међу бачvasti сводове ослоњене на лизене – истиче и Атила Дери (Déry Attila) у свом опису ове еклектичне троспратнице: Déry 2005. p. 360.

ције, дуж целе висине зида. На ово двориште гледају и прозори студентских соба као и прозори киријашких станова у средишњем делу комплекса.

Изнад улаза бр. 17. се налази позлаћени уклесани натпис TÖKÖLYANUM – ТЕКЕЛИЈАНУМ објављујући првобитну и данашњу, обновљену функцију зграде: просветни задатак Задужбине да се помаже српска омладина и ђаци који уче, студирају у престоници. Јужни улаз скромније израде али са богатим архитектонским уоквиравањем води у веће, скоро квадратно двориште киријашке зграде. Пространо двориште је на свим спратовима са свих страна окружено отвореним висећим ходником („гонгом“), преко којег води улаз у скоро све станове. На овај начин брижљиво пројектовано и лепо обликовано главно степениште долази до изражаја пре свега у улазном простору зграде из којег се прелази и у двориште. Иначе улаз је по много чему сличан оном у задужбинском делу зграде, мада овде су изостављене степенице које би водиле на полуспрат. На овај начин улазни део зграде није толко изражајан, али заузврат и са дворишта се могу отворити станови на приземљу. У целој згради налазимо врло логично сачињен распоред просторија. У делу зграде који гледа улицу изграђени су велики грађански станови са пространим одајама. У средишњем крилу зграде налазимо станове, који имају прозоре на оба дворишта. У два крила стамбене зграде са отвореним висећим ходницима собе гледају на двориште. У студентском дому, у побочном тракту се налазио низ студентских соба. Нажалост, оригинални распоред просторија после подржављења и додељивања је промењен на варварски начин, па је тако оригинални распоред донекле сачуван само у случају студентског дома и код појединих станова према улици. Међутим, захваљујући својој функцији, продавнице са директним излазом на улицу остале су малтене у свом оригиналном облику.

Главна фасада зграде је богато израђена. Са једне стране примећује се тежња ка монументалности и у релативно уској улици, а са друге стране веома фино израђени детаљи стварају привид њеног спуштања према осталим уличним зградама. При томе, ситни детаљи који се дају лако открити и завољети, привидно умањују масивност појаве здања.

Доња два спрата архитекта је израдио као јединствену основу зграде. Велике стаклене портале уличних продавница је спојио јаким каменим оквиром. Ове оквире прекидају удубљени (романички) портали формирани попут куле, од масивних камених блокова. Робустне зидне површине лево и десно од њих у висини њиховог рамена пробијају засвођене нише формиране са патуљастим пилонима са стране.

Изнад портала продавница у појасу основе појављује се још један нижи ниво, али овде недостају камени квадрати; уместо њих рустично малтерисање формира површину зида. Улази се налазе приближно на првој и трећој четвртини фасаде; на тај начин образују три додатне зидне површине на овом нивоу. На побочним површинама три прозора се групишу у једну целину, док се на зидној површини, у средини, између два портала прозори нижу равномерно удаљени једни од других испод галерије arkada. Прва два нивоа компонована у једну целину основе, одваја од горњих нивоа маркантан кордонски испуст. Овај хоризонтални испуст са парапетима изнад њега чини прво хоризонтално рашчлањење фасаде. Ово рашчлањење се у средини јавља у облику јако избоченог балкона, а у осталим деловима фасаде као пробијени парапет

испод прозора, а другде као обичан зидни појас. У равни изнад портала-бастиона контраст овом низу елемената чине избочени ризалити вертикално рашчлањујући фасаде. У централној осовини два ризалита на свим нивоима избочину повећава по један затворени балкон са основом у облику сегмента кружнице. Међутим, затворени балкони немају збијену површину, већ су обликовани са прозорима који имају пробијени парапет, а одвајају се ступовима и завршавају се у луку. Тројни ритам ризалита се добија помоћу прозора са обе стране затвореног балкона који се завршавају водоравном ивицом. Иста ова тројна композиција се јавља у зидном појасу између два ризалита: у средњем ширем пољу широке трифоре дају слободнији ритам, док им у пољима са стране одговара строжи ритам једноставнијих прозора. Ова два грандиозно замишљена нивоа одозго затвара хоризонтални кордонски испуст са тракастим мотивом.

Изнад њега, на петом нивоу близу поткровља, осовина портала затвара се трочланим отвором (трифором) уписаним у полукруг дубље нише. У складу са геометријским распоредом, на овом нивоу се умножава број прозора, а вертикални низ затворених балкона на ризалиту се завршава пробијеним парапетом (оградом) терасе. На нивоу тавана (поткровља) ризалити се затварају тимпаноном. У њихово забатно поље рашчлањено слепим аркадама засеца трифора а са две стране се поново јављају пратећи отвори са патуљастим пилонима у угловима, описани већ код портала.

Зграда Текелијанума у архитектури на прекретници два века

Узевши у обзир економске прилике, план Патроната Задужбине за изградњу Текелијанума извршен је на основу низа добро промишљених одлука. Не ради се само о функционалном плану, него и о одређивању спољашњег архитектонског изгледа. Зграда Текелијанума саграђена током 1907–1909. године, требало је да покаже улогу и ранг Задужбине у просвети и животу Срба у Угарској. За овај посао требало је наћи најбољег архитекту који је упућен у еклектику, односно историцизам као владајући архитектонски стил тога доба, и који уме створити нешто величанствено у стилу који одражава идеје Задужбине. Узевши у обзир све то, за архитекту је изабран Шандор Фелнер, пројектант бројних монументалних зграда епохе.

Шандор Фелнер од Тороња (1857–1944) студирао је на Политехничком факултету у Будимпешти и Бечу. У то време, Беч је игао важну улогу у образовању архитеката мађарске еклектике. Од одличних мајстора мађарске еклектике – у складу са тематиком овог рада – можемо истаћи Антала Вебера⁹ архитекту црквеноопштинске зграде у улици Ваџи. У Бечу су студирали код великих мајстора неоготике Едуарда ван дер Нила (Eduard van der Nüll), Хајнриха Ферстлера (Heinrich Ferstler) и Фридриха Шмита (Friedrich Schmidt) између осталих и Фриђеш Шулек (Schulek Frigyes), Импе Штејндл (Steindl Imre), Ерне Ферк (Foerk Ernő) и Шандор Ајгнер (Aigner Sándor). Шандор Фелнер је био ученик представника еклектике, Данца Теофила Ханзена (Teophil Hansen),

⁹ Мониографију о животу и раду Антала Вебера (Weber Antal) видети у: Marótyz 2009.

пројектанта зграде бечког парламента.¹⁰ Патронат је по свој прилици изабрао Фелнера, пореклом из јеврејске породице, због тога што је управо тада завршио зграду Министарства финансија у тврђавској четврти Будима, на Тргу Св. Тројства (1901–04). Богато украшен неоготски стил ове зграде је убедљиво доказао Патронату да је Фелнер способан да удовољи изазовима савременог архитектонског стила комбинујући примену разних образаца, а његове зграде истовремено на високом нивоу задовољавају савремене функционалне захтеве.¹¹ Ове способности архитекте су биле вероватно врло важне за Патронат, па су зато мењали пројектанта, те су цео посао поверили Фелнеру. Како би се захвалио за указано поверење, Фелнер није само брижно спровео извођачке радове и обавио администрацију изградње, него је настојао да се што боље прилагоди очекивањима стила који је био битно другачији од стила досадашњих његових радова.

Наиме, задатак није био ништа мањи, него да се у доба историцизма и еклектике – као што би се данас рекло – одреди и презентира имиџ Задужбине путем пројектовања нове зграде Текелијанума.

Монументалност здања Текелијанума била је само један елемент којим се демонстрирао учинак вишедоценијске делатности Задужбине. Од тога се показало много важнијим што је Фелнер – вероватно на основу упутстава – дубоко продро до корења српске културно-историјске традиције како би што веродостојније приступио одређивању стилских елемената. Зграда је уствари функционални организам, реализован на бази грађевинског знања онога доба, чија изградња, дакле, представља такоређи сувопаран грађевинарски подухват. Међутим поред рационалног распореда просторија и структуре, композиција и примењени елементи детаља зграда ипак имају и симболичан значај.

Архитектонско обликовање зграде и њено симболично значење

Приликом преузимања посла, Фелнер се вероватно дубље упознао са црквеним и задужбинским здањима српске цркве, које су пројектовали његови савременици. Стручна литература понајвише помиње епископску резиденцију у Новом Саду (1901, дело Владимира Николића), односно зграду Карловачке гимназије (1891, дело Ђуле Партоша / Pártos Gyula), као узор, али се помиње и могућност непосредног контакта, према којем се Фелнер можда консултовао са Владимиром Николићем, архитектом будимске епископске резиденције (1897), кога је могао лично познавати још из студентских дана у Бечу.¹² Размишљајући главом архитекте, више смо склони да претпоставимо да се Фелнер непосредно упознао са српским узорима, што међутим у складу са тадашњом праксом не треба да значи да је обишао историјске грађевине у Србији. У еклектици, али не само у њој, у процесу пројектовања била је уобичајена пракса да су се архитекте служили цртежима из путописа и на размеђи

¹⁰ Déry-Merényi 2000. p. 63.

¹¹ Упооређујући стилске правце у архитектури, приказује велике грађевинске подухвате на прекретници XIX и XX века Јанош Герле (Gerle János), In: Sisa-Wiebensson 1998. pp. 249-273.

¹² Вујичић 1997. p. 44, односно SAJÓ 1998. p. 53.

два stoleћа све чешће и фотографијама да би се упознали са решењима примењиваним у одређеном градитељском стилу и да их са евентуалним мањим изменама преузму и слободно примене, цитирају у свом стваралачком поступку. Као што и сам назив овог стила у архитектури говори, еклектично су примњивали разне узоре, предлошке. Дакле, више је вероватно да је управник Текелијанума Стеван В. Поповић био тај који је предао Фелнеру цртеже Феликса Каница (Felix Philipp Emanuel Kanitz), Михаила Валтровића и Драгутина С. Милутиновића о средњовековним српским храмовима, преко којих је могао упознати детаље украсне орнаментике старе српске сакралне архитектуре. Тако је бечки ђак и одличан архитекта вешто искористио ова богата стилска решења што се на више места уочава на детаљима зграде Текелијанума.

Све ово је важно истаћи, пошто је Фелнер (као што смо на то и раније указали) ове архитектонске стилске цитате остварио у детаљима једне функционално беспрекорне зграде у складу са савременим захтевима; наравно, на велика композицијска решења и функционални систем зграде није имала утицаја давна византијска прошлост. Поред детаља он је користио и архитектонска решења, формулације које је већ раније испробао или применио као образовани архитекта, или их је постепено уграђивао у свој репертоар. Једно од таквих решења је обликовање дворишног степеништа лишено масивности у старом здању Министарства финансија (1901–1904): примена стубова, прозори који прате дизање степеница, повећање броја прозора на горњем, завршном нивоу. При пројектовању Текелијанума је користио и елементе, које ћемо видети на каснијим његовим зградама, као што је здање Врховног суда у улици Марко (1913–1914)¹³: спајање троделних прозора у једну целину што је карактеристично за стил сецесије.

Изузетан квалитет Фелнера као архитекте показује његова укупна уметничка композиција у коју је уградио преузете детаље из моравске школе коју је имао прилике упознати. Иако стубови улазног портала показују несумњиву сличност са решењем портала Богородичине цркве манастира Студенице, међутим остали детаљи више делују као цитати истргнути из свог контекста. Трифоре (троделни прозори) које нису стране ни сецесији, делују као утицај византијског стила пре свега због полукружног завршетка. Низ прозора одвојених стубовима и капители стубова (као нека врста завршетка у виду корпе) примењени су због укупног утиска које остављају лукови спојени у аркаду. Директни цитати се међутим јављају много израженије у микроархитектури: шестокрака звезда уписана у круг у улазном холу и код камених ограда репрезентативних унутрашњих ходника. Варијанте ових мотива налазимо и другде: мотив четири или шест латица уписаних у круг на парапетима првог спрата на главној фасади, као и на оградама у степеништу и ходницима у унутрашњости зграде, црвено-црне шаре на подовима, те мотиви грчког крста који су некада покривали свод свечане сале, медаљони са ликовима грифона на витражним прозорима у степеништу.

Све у свему, Фелнер је доследно задовољио очекивања Патроната у погледу реализације зграде: с једне старне вешто је компоновао функционална

¹³ Истраживачке податке о згради Врховног суда видети у: Déry 2005. p. 200.

ограничења, а са друге стране је успешно пренео поруку идејног садржаја путем еклектичког представљања симболичких елемената у детаљима и уз све то је алудирао на важност седишта Задужбине која је имала пресудну улогу у просветном животу српства у Угарској.

Међутим тешко је наћи нешто што би било важније у овој симболици од призивања успомене Саве Текелије, који је пре 175 година донео пресудну одлуку оснивањем Задужбине. Ову функцију треба да задовоље три рељефа постављена на парапете великих трифора у средишњем делу главне фасаде: лево, с датумом 1790. године, чувени говор Саве Текелије на Темишварском сабору; у средини, са датумом 1838 отварање Текелијанума; и десно, са датумом 1907 алегорично откривање и овенчавање бисте самог оснивача Текелијанума.

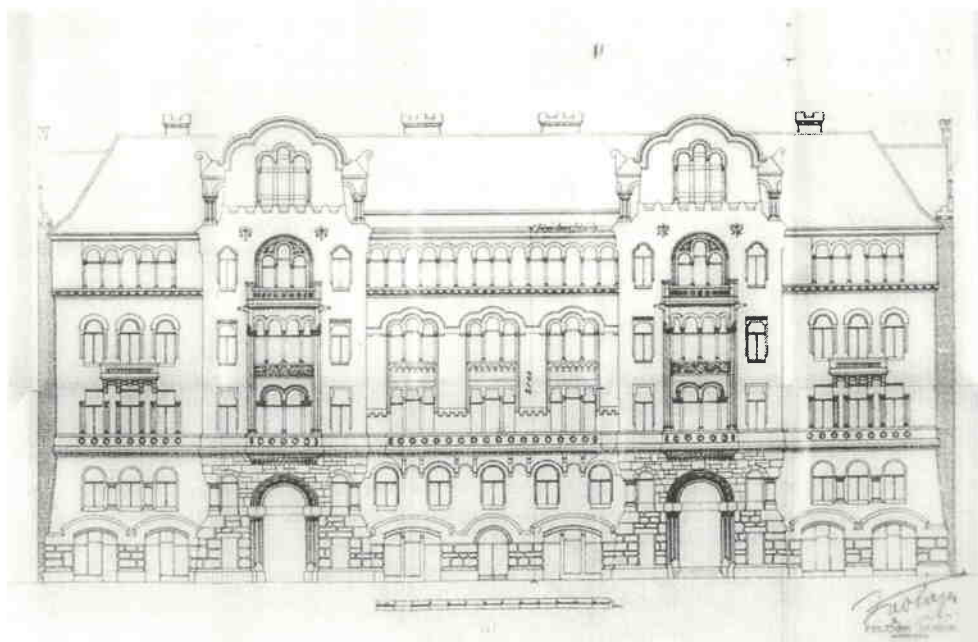
БИБЛИОГРАФИЈА

- Давидов, Динко: Споменици Будимске Епархије, Београд, Просвета, 1990
 Déry Attila: Belváros-Lipótváros V. kerület. Budapest építészeti topográfia 2., Budapest, Terc, 2005
 Déry Attila – Merényi Ferenc: Magyar építészet 1867–1945, Budapest, Urbino, 2000
 Dujmov Milan: A Szerb Ortodox Egyház története Magyarországon. In.: Doncsev Tosó – Szőke Lajos (szerk.): A keleti kereszténység Magyarországon. Budapest, Lucidus, pp. 67–82., 2007
 Gesztelyi Tamás: Egyházak és vallások a mai Magyarországon, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991
 Maróty Katalin: Wéber Antal építészete a magyar historizmusban, Budapest, Terc, 2009
 Sajó Tamás: Tökölyanum. Budapest, V. Veres Pálné utca 17–19. Tudományos dokumentáció. Budapest, Hild-Ybl Alapítvány, 1998
 Sisa József – Wiebenson, Dora (szerk.): Magyarország építészetének története. Budapest, Vince Kiadó, 1998
 Симић, Владимир (ed.): Сава Текелија: велики српски добротвор. Нови Сад, Галерија Матице Српске, 2010
 Víz László: A Zsolnay építészeti kerámia mesterei 1. Toronyi Fellner Sándor munkássága : 1857. január 22. – 1944. november. In: Magyar építőipar No. 57. 2007/3. pp. 177–180., 2007
 Vujcsics D. Sztoján: A pesti szerb templom, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadványai, 1961
 Вујичић, Стојан: Срби у Будиму и Пешти, Будимпешта, Градоначелнички уред Будимпеште и Српска самоуправа у Будимпешти, 1997
 Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1991

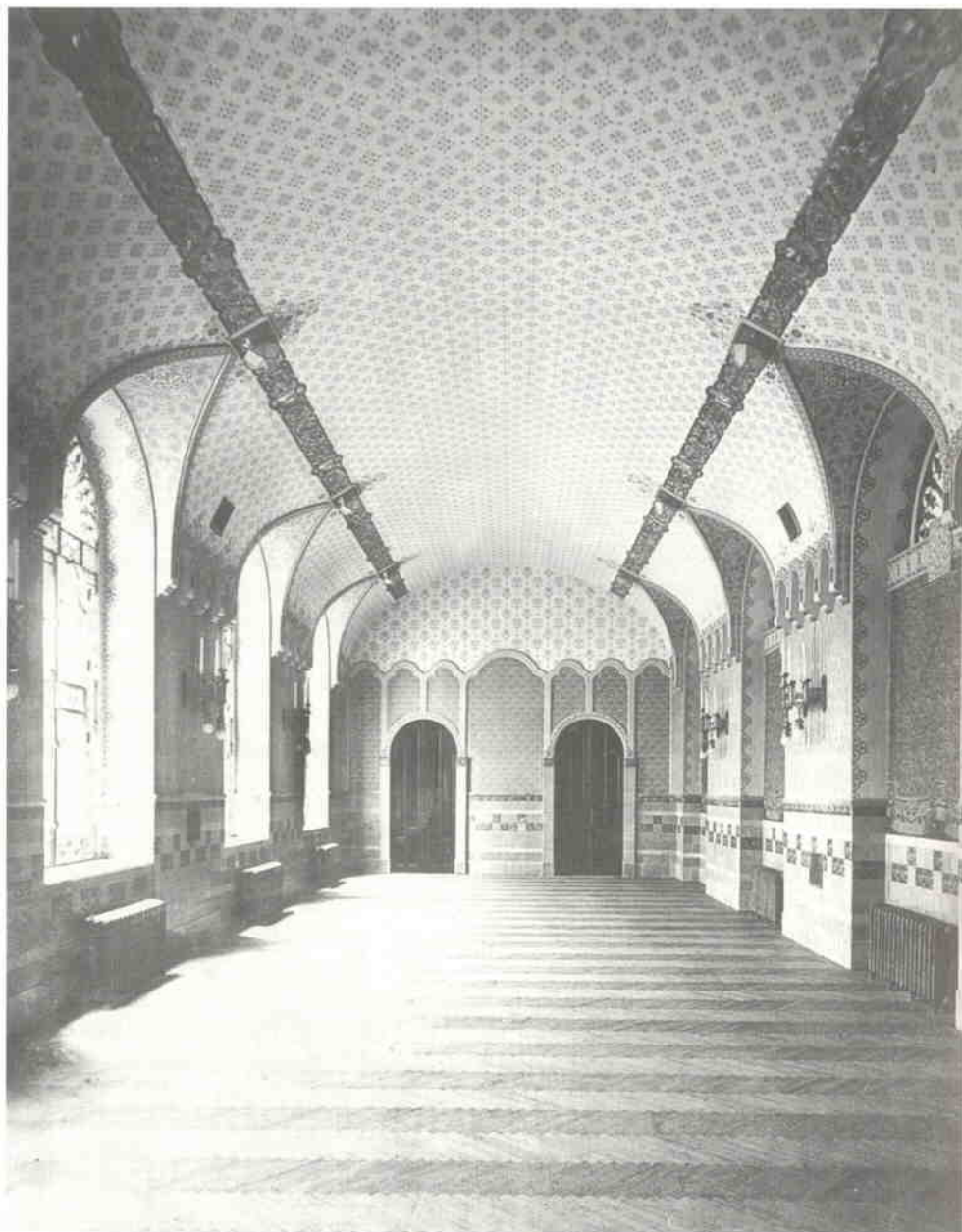

Tököly-Intézet Pesten.

Стара зграда Текекијанума, дрворез, „Hazánk”, 1858, 649. стр.
Национална библиотека „Сечењи”, Будимпешта

Одобрен план главне фасаде нове зграде Текелијанума, 1907

*Фотографија свечане сале нове зграде Текелијанума, 1908, фото Пал Биро,
Музеј и архив Српске православне епархије Будимске, Сентандреја*

Фотографија главне фасаде нове зграде Текелијанума, 1908, фото Пал Биро, објављено у „*Vasárnapí Ujság*”, 1909, 915. стр.